

ВИОКРЕМЛЕННЯ "ФІЛОСОФІЇ СЕРЦЯ"

В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ.

Мабуть важко назвати в історії філософської думки України мислителя, творчий доробок котрого був би більш важливим для систематизації та розуміння особливостей її розвитку, ніж Дмитро Чижевський. Заслуговує уваги й той факт, що в своїй праці "Нариси з історії філософії на Україні", яка є першим системним викладом розвитку історико-філософського процесу в Україні, він крім фахових філософів репрезентує також і "нефілософів", зрештою маючи це цілком природним. Ця обставина спричинилась до його критики деякими дослідниками історико-філософського процесу. Так, наприклад, один з них - Андрій Хруцький вважає помилкою залучати до історико-філософського процесу Гоголя, Шевченка, Куліша та Костомарова і приділяти їм стільки ж уваги, як і фаховим філософам, бо вони, на думку дослідника, мали лише певний світогляд і не відносились до якоїсь філософської традиції (1). Ми теж, зрештою, не можемо оминати цю проблему оскільки дослідження поняття "філософії серця" в українській філософській думці стосується не тільки таких мисленників як Сковорода і Юркевич, зарахування котрих до історії філософії не викликає жодного сумніву, але й творчої спадщини Гоголя, Куліша, Шевченка та інших "нефілософів".

Для української філософської думки є характерним той факт, що наша духовна енергія у формі філософського мислення має, так би мовити, не "вертикальні", а "горизонтальні" тенденції розвитку (2). Якщо докладно розглянути духовну творчість українського народу, то маємо і своєрідний світогляд, і оригінальну метафізику, в якій визначається становище людини в світі та її відношення до Бога, і філософію моралі, і добре розвинене естетичне почуття, яке знайшло своє втілення в творах народного мистецтва тощо. Наслідком цієї "горизонтальності" українського філософського мислення є деяка слабкість у нас фахової філософської літератури, але, натомість, глибинна "філософічність" усієї культури.

Отож Чижевський, вважаю, мав рацію, включивши до своїх студій М.Гоголя, М.Костомарова, П.Куліша, Т.Шевченка поряд з такими фаховими філософами як С.Гогоцький, В.Лесевич, П.Лодій, О.Новицький, П.Юркевич та інші. Адже ці письменники не тільки висловлювали філософські ідеї, але їхні твори мали вплив на розвиток філософської думки в Україні.

Перш ніж переходити до розгляду "філософії серця" в українській філософській думці та виокремлення ролі Дмитра Чижевського як дослідника цієї культурної традиції, на мій погляд, варто звернутися до етимології самого слова серце. Це давнеслов'янське слово сучасна форма якого розвилась з давнеруської сьръдце, яка в свою чергу виникла з праслов'янської sьrdьse, sьrdьko. Праслов'янське sьrdь веде до індоєвропейського kerdis "середина", "серце" (як бачимо з давніх часів серце пов'язувалось з серединою). Йому споріднене літ. sirdis "серце", грец. kardia (в українському та інших мовах термін "кардіограма" позначає запис руху серця), лтш. sirds "серце, мужність, гнів"; дав.пруськ. seyr "серце"; вірм. sirt; дав.ір. cride "серце"; гот. hairto "серце"; нім. herz "серце"; англ.heart; лат. cor, cordis; сюди же лат. credo - вірити, довіряти. Важливим для характеристики слова "серце" є його етимологічний зв'язок зі словом "середина". Так праслов'янська форма слова серце - sьrdьse, із sьrdьko, похідне з зменшеним суфіксом -ьк-о, в якому після -ь звук -к- змінюється на с (ц). Цей суфікс приєднано до основи іменника sьrdь "серце", тобто "те що знаходиться в середині". Корінь той самий, що і в праслов'янським слові "середина" - sьrda, serda, яке етимологічно споріднено з літ. serdis "сердцевина"; гот.hairto "серце"; нім.herz "серце", грец. kerd "серце". (3). Даючи тлумачення терміну "серце" різні етимологічні словники підкреслюють його центральність. Серце ототожнюється не тільки з серединою у зовнішньому світі, наприклад, серце - це "серцевина, середина ствола в дереві" (4), але й з центром духовного життя людини, з внутрішньою глибиною, яка не підступна розуму: "середина, глибина, внутрішність... осереддя життєвих сил людини...." (5), "символ осереддя почуттів та переживань" (6) тощо.

Термін "серце" має широке тлумачення, бо в ньому закодована певна культурна пізнавальна традиція і для нас є суттєвим його трактування як образу чи символу, котрий несе на собі духовне навантаження. В цьому контексті ми маємо визначення цього терміну від менш широкого, яке включає тільки його емоційне забарвлення, наприклад, ".... серцевий, належить до серця; добрий, чутливий; присл. сердечно, щиро, від душі; сердега той кого жаліють, кому співчують; серцевина, середина ствола в дереві; сердити, сержу, гнівити, сердитись - почувати гнів на будь-кого; старанність, ретельність;

безсердечний, нечутливий, жорстокий;... добросердність, добрий, вболіваючий (сердобольний); милосердя, милосердний; шут. серцеїд; ц.с.л. серцевідець (знавець людського серця) (7), "серце це символ осереддя почуттів та переживань" (8), до більш широкого, де серце визнається, як "... дух, душа; осереддя життєвих сил людини; сукупність відчуттів, думок та почуттів; помисел, думка" (9).

Етимологічний аналіз слова "серце" відображає всю важливість цього образу для слов'янської культури, всю його глибину і багатозначність: серце пов'язано з емоціями людини, з її почуттями та прагненнями, воно є центром її морального життя (не дивно, що іноді серце ототожнюється з душею), органом яким ми сприймаємо Бога і, навіть, тією "безоднею", яка зумовлює, так би мовити, поверхню нашої психіки.

Природно, що Чижевський, розглядаючи чинники пов'язані з виникненням "філософії серця" в Україні, насамперед, спирається на емоційність (в першу чергу творчу ніж побутову), яка притаманна українській вдачі і "виявляється у високій оцінці життя почуття" (10) та характеризується такими особливостями як: своєрідне бачення природи (образ степу - образ величності, "буяння" природи); гумор (в якому відбивається "артистизм" української вдачі); естетизм народного життя і обрядовості. На цьому тлі почуття та емоції оцінюються, навіть, як шлях пізнання а серце стає центром "мікрокосмосу" (людини), бо в "сердечній глибині" криється усе, що є в цілому світі (11).

Загальновідомо, що Чижевський шукав в історії нашої філософії визначальні особливості української ментальності. І одним з шляхів цього є дослідження доробку видатних діячів нашої культури. Аналіз творчої спадщини Г.Сковороди, М.Гоголя, П.Куліша і П.Юркевича приводить Чижевського до сформулювання "філософії серця", яка є "характеристична для української думки" (12). Вказаних мисленників він виокремлює як типових представників цієї національної традиції.

З приводу зарахування Чижевським Гоголя до української філософської думки і досі виникає багато суперечок (13). На це можна зауважити, що хоча Гоголь і не збудував своєї філософської системи, але в нього були глибокі філософські міркування і не тільки Чижевський вважав його мислителем гідним пошани. Зрештою існує досить багато мислителів, котрі не мають своєї системи (наприклад, Сковорода, Паскаль, Кіркегор), якщо ж до цього додати "горизонтальну" тенденцію розвитку українського філософського мислення (про яку йшлося вище), то стає зрозумілим чому Чижевський включив його до філософських студій. Що ж до "російської" мови Гоголя, то тут влучними виявляються зауваження Є.Маланюка, який на підставі аналізу текстів письменника стверджує, що "російська" мова Гоголя є своєрідним мовним феноменом, бо синтезує в собі російську мову з величезною кількістю українізмів. Він також вважає, що сама мова в творчому доробку Гоголя виявляється менш важливим, так би мовити, "зовнішнім" чинником, а більш вагомим - "внутрішнім" є безперечно український стиль і дух всієї творчості цього видатного мисленника (14). Чижевський, визначаючи Гоголя як великого українського мисленника, перш за все, ґрунтується на його українській ментальності, яка виявляється у своєрідному гуморі (гра із нечистою силою), високій ролі почуттів в оцінці життя та зверненні до "внутрішнього" світу людини. На це, до речі, звертав увагу і вчитель Чижевського, філософ В.В.Зеньківський, який ґрунтовно займався дослідженням творчості Гоголя (15). А те, що Гоголь прислужився до розвитку російської культури, не тільки не викреслює його з культури української, а, навпаки, на мою думку ще більш підносить і самого Гоголя як яскраву індивідуальність і українську націю, яка викохала цього видатного мисленника. Те ж саме стосується і Юркевича і самого Чижевського, котрий зробив вагомий внесок у розвиток та дослідження багатьох слов'янських культур.

Порушивши проблему української "філософії серця" Д.Чижевський виявився, так би мовити, її "хрещеним батьком" (згодом ця назва увійшла до широкого термінологічного вжитку). Про "кордоцентричність" як одну із ознак української ментальності писали в своїх працях Є.Калужний, О.Кульчицький, Б.Цимбалістий, І.Мірчук, С..Ярмусь та інші. У сучасній літературі, навіть, панує точка зору, що "філософія серця" є вченням, яке виражає всю специфіку українського світобачення, а також основні риси національного світогляду та психології (16). Але я вважаю, що не може бути якогось одного вчення чи однієї філософської течії або напрямку, який би репрезентував всю багатоманітність самовияву будь-якої нації, бо етнопсихіка зазнає різних впливів і в одній національній культурі водночас співіснують різні філософські ідеї.

Треба зазначити, що на постановку проблеми концепту "серця" в українській культурі існує й інша точка зору. Так, наприклад, Тарас Закидальський у своїй статті "Досліди в діаспорі над історією української філософії" пише: "Теза, що українська філософія "кордоцентрична", не витримує критики: по-перше, тому, що тема серця обмежена лише до кількох мислителів, по-друге, тому, що навіть в тих кількох мислителів, винайдених Чижевським, це не головна тема їхніх міркувань, й нарешті, тому, що ці мислителі не складають філософської традиції: їхні вчення про серце не пов'язані між собою і кожний з них підходить до цієї теми і з іншої перспективи і з іншою метою" (17).

Так хто ж правий? Чи має ця філософія українське підґрунття? Відповідь залежить від того що саме розуміти під "філософією серця". Вважаю, що вироблене Чижевським загальне поняття потребує подальшого систематизування та розмежування різних аспектів. Залишаючи для всього кола питань, які постають при розв'язанні цієї проблеми загальну назву "філософія серця" (влучно винайдену Чижевським) спробую дати виклад цієї систематизації, розглядаючи її в трьох аспектах: психологічно-емоційному, загальнохристиянському та символіко-антропоцентричному. Однак, слід зауважити, що цей розподіл до певної міри умовний, адже не завжди між цими аспектами можна провести чітку межу.

Перший аспект пов'язаний з рисою української національної психології - емоціоналізмом (на що вказував Чижевський) - надання високої оцінки почуттям, своєрідне бачення природи (так би мовити злиттям з нею), своєрідний гумор тощо. В цьому аспекті серце виступає як образ емоційного життя. Цей образ простежуємо вже в українців Княжої доби, він виявляється в народних піснях, прислів'ях, казках, в гостинності українського народу (18). Прикладів про серце як емоційний образ можна навести безліч. Так вже у "Слові про Ігорів похід" - Ігор "стягнув ум своєю силою й погострив мужністю свого серця" (19). А у Золотому слові Святослав каже: "Ваші хоробрі серця сковані в жостокій криці, а загартовані в відвазі". (20). Хартія, написана у 1060 р. Анною, дочкою Ярослава Мудрого і королевою Франції уся пройнята культом серця, і за стилем і за змістом відрізняється від інших документів її чоловіка, Генріха I та її сина Філіпа I. (21).

Після прийняття християнства серце починає здебільше розглядатися як орган яким ми сприймаємо Бога і через який Бог розмовляє з людиною, а також як центр морального життя і духовності. Це становить підґрунття другого аспекту у якому серце виступає як загальхристиянський символ, що задан свого роду "абеткою світу" тобто Біблією. Розгляд серця під таким кутом зору зустрічаємо в багатьох пам'ятках нашої давнини. Так, наприклад, увага авторів "Києво-Печерського патерика" зосереджена на зображенні внутрішнього морального життя людини, її почувань та устремлень які зв'язані з серцем, через яке до неї промовляє Бог. Важливою в Патерику є й картина усвідомлення святості місця: храм Успіння Богородиці є сакральним центром, який уособлює усю святість монастиря і стоїть в його середині (він виявляється начебто "серцем" монастиря), а сам монастир в свою чергу розглядається як святий центр Землі Руської. (22). І в іншій пам'ятці давньоруської культури "Моління Данила Заточника" яскраво виступає християнський символ серця (23).

Трактування серця в цьому ж аспекті знайдемо і у Івана Вишенського, який зробив людину центральною постаттю свого вчення. Він визнавав єдину шляхетність: шляхетність духу, містичну шляхетність самоочищення й просвітлення і закликав своїх земляків без будь якого вагання, усім серцем та душею приєднатися до Бога (24).

Ці світоглядні настанови перегакуються з життєвим шляхом та діяльністю Паїсія Величковського (Старця Паїсія), який широко вславився тим, що воскресив і зреалізував спочатку на Афоні, а потім в Молдавії Святоотцівську науку про Умну Молитву, чи про Ісусову Молитву, в якій головне - сердечний зв'язок з Христом. Приділяючи велику увагу серцю як місцю, де повинен знаходитися Творець, Величковський благав: "Серце чисте створи в мені Боже!" (25).

Не перераховуючи всіх діячів української культури, котрі розглядали символ серця в цьому аспекті, відзначу тільки, що з християнською антропологією пов'язані світоглядні настанови таких видатних постатей як Г.Кониський, П.Могила, Г.Смотрицький, Д.Туптала. Проте найбільшого теоретичного обґрунтування "філософія серця" в християнському сенсі набула у творчому доробку визначного українського філософа минулого століття - Памфила Юркевича. На його думку, релігійне переживання одкриває перед нами той факт, що серце є глибша основа душевного життя ніж розум. Воно ж бо має у собі всю непосредність буття, первинно дарованого Богом. П.Юркевич стверджує,

що основа релігійної свідомості людини лежить в її серці, отже, релігія утворена на природному ґрунті. Бо не розум є для неї головним аргументом за буття Боже, а серце (26). У своїй роботі "Серце і його значення в духовному житті людини, згідно зі Словом Божим" Юркевич наводить більше 120 цитат з Біблії, показуючи, що автори Св. Письма розглядають серце як центр духовного життя людини, як особливий орган для сприйняття Бога.

І місце серця як центру морального життя людини розроблено Юркевичем за християнською традицією. Мисленник вважає, що серце є тим принципом, який означає собою індивідуальність та неповторність людини, адже людина в душі своєму - істота унікальна; вона унікальна сама в собі і в своїй свободі (27). Це зародок екзистенційного мислення, яке потім було обґрунтовано і розвинуто К.Ясперсом, Е.Гуссерлем, М. Хайдегером, М.Бердяєвим та іншими. Але П.Юркевич започаткував ці проблеми набагато раніше ніж ці славетні мислителі.

З серцем український філософ пов'язує не тільки індивідуальну неповторність людини, але і її моральну гідність. Юркевич вважає, що людські вчинки слід оцінювати в залежності від того, чи вони викликані зовнішніми умовами і міркуваннями, чи випливають із безпосередніх та вільних прагнень серця. Ці його погляди пов'язані з християнським вченням про любов як про джерело усіх дійсно моральних дій людини. На думку Юркевича, люди повинні прагнути робити добро навіть й тоді, коли в цьому для них немає ніякої особистої користі або присутності інших людей, які б могли цей вчинок побачити і оцінити. Це повинен бути вільний потяг серця, тоді ці вчинки будуть мати моральну вартість (28). Серце, за Юркевичем, виражає такі стани душі, які недоступні абстрактному розуму, і хоча розум (який він, до речі, визнає і цінує) є вершиною духовного життя людини, але її коренем залишається серце.

Як бачимо розгляд "серця" у П.Юркевича має християнське потрактування і не виходить за церковні канони.

Отже, два окреслені аспекти "філософії серця", хоча і були впливовими в Україні і мали своїх послідовників все ж таки не становлять якоїсь оригінальної філософської традиції. І хоча вони по суті репрезентують глибинні архетипи, які пов'язані із своєрідною внутрішньою (творчою) емоційністю і тому глибоким сприйняттям релігії (сприйняттям душею не релігійних форм, а сутності Слова Божого), що становить підґрунтя українського духовного життя, проте такий погляд на "серце" не є надбанням лише української культури.

Вже Платон має уявлення про "спалахування душі", про "іскру душевну". Стоїки (Хризип) знають "серце" як найвище в душі. У Філона знайдемо протиставлення: голова - серце й різні назви для поняття душевної глибини. Прокл неодноразово застосовує поняття "серце" (29). Багато уваги приділяє образу серця і Святе Письмо. В ньому говориться про "таємну людину серця" (І Петр. 3,4.). Серце є найглибшим у душі, воно відкрито тільки Богові (Пс.43,23). Біблія розглядає серце в різних аспектах: і як сутність всіх пізнавальних дій душі і як центр духовного життя, і як осередок почуттів та емоцій людини. Серцю приступна радість, благодущіє (Єр.65,14); смуток, жаль (Пр.25,20-21); велике горе, біль (Єр.65,14); ревності, заздрість (Як.3,14); гнів (Дії 7,54). Серце може бути лютим (Єр.16,12); суєтним (Пс.5,10); нерозумним (Рим.1,21) тощо. Тільки у старозаповітних текстах символ серця згадується 851 раз. Далі цей символ зустрічаємо у отців церкви таких як Климент, Оріген, Григорій Назіянський, Григорій Нисський, Августин та інші.

Наука про серце проходить із різноманітною термінологією через усю схоластику і стає одним з головних пунктів в творчому доробку німецьких мистиків: Екгарта, Тавлера, Сузо, Вайгеля, Арндта, Беме. Люйкенс у своїх гравюрах до творів Беме широко використовує символіку серця. Образ серця відбивається у віршах Сілезія, Етінгера та Гана. Роздуми про роль серця є також і у Паскаля. Поділяючи функції розуму та серця він виводить особливу "логіку серця" (30).

Ціла філософська течія, так звані романтики (Йоган Гаманн, Фрідріх Якобі, Йоган Гердер) та інші наголошували на почутті серця як на ключі до пізнання Бога і глибшої природи людини. Головним представником цієї течії у ХІХ ст. був Фрідріх Шлейєрмахер у філософії якого почуття та емоції відіграють важливу роль.

Розвиток цієї проблеми знайдемо і у Серена Кіркегора, який стверджував, що релігійна та етична правда прозирається й сприймається людиною індивідуально, суб'єктивно і тільки в самій глибині людського серця (31). Подальшою розробкою концепту "серця" у ХХ ст. займалися Макс Шелер (у своїй теорії "емоційного інтуїтивізму"), Б.П.Вишеславцев, І.А.Ільїн, С.Л.Франк, а також вчитель Д.Чижевського - В.В.Зінківський (українець за походженням) (32).

Проходячи скрізь різні культури, серце як емоційний та релігійний центр має різні назви. Так в буддизмі цей центр зветься "сітта", китайці звать його - "сінь", японці - "кокоро". У східній філософії поняття "серце" часто сінтузує в собі волю, розум та чуття. Важливе місце образ серця займав і у віруваннях давніх єгиптян (33).

Взагалі ж кожна культура разом із загальними ознаками відбиває і своє сприйняття цього образу. Так, наприклад, незважаючи на спільні риси щодо образу серця між індійською та християнською містиккою (у яких глибина серця - це той центр, де відбувається зіткнення із Божеством), між ними багато й відмінностей - "серце" в індійській містиці має значення тільки "внутрішнього" світу: заховану центральність та серцевинність атмана по відношенню до всього, але воно не має той емоційності, еротичного та естетичного забарвлення, яке неминуче у "християнському серці" (34).

Найбільш важливим для нас є розгляд "філософії серця" в третьому аспекті, який виявляє не тільки його філософське значення, але й українську національну специфіку. В цьому аспекті ця "філософія" постає як символіко-антропоцентрична, пов'язана з "внутрішньою людиною серця" (35).

Коли у ХVІІ ст. відбувається остаточна заміна геоцентричної системи на геліоцентричну (започаткував цей процес в європейській культурі ще у ХV ст. М.Коперник) і людина з центру Всесвіту перетворюється на маленьку піщинку у неосяжному Космосі, починається, так звана "криза антропоцентризму". Один із можливих виходів з якої пропонується в працях Г.Сковороди (і почасти у Яна Коменського) - людина перестаючи бути центром Всесвіту стає малим світом - "мікрокосмом", а "внутрішня" людина стає центром цього малого світу (36).

Сковорода стає творцем на українському ґрунті оригінальної "кордоцентричної філософії" суттю якої є те, що розглядаючи людину як "мікрокосм", він поділяє її на "внутрішню" та "зовнішню", ставлячи при цьому "чисте серце" в центр цієї "істинної", "внутрішньої" людини і, навіть, ототожнюючи з нею: "Глибоке серце в людині, більше всіх і людина є, і хто пізнає її" (37); "... всі зовнішні наші члени тримають у серці сховану сутність свою, як пшенична солома утримується у своєму зерні" (38); "серце наше є точною людиною" (39); "серце твоє є голова зовнішностей твоїх"(40); "...істиною людиною є серце в людині, а глибоке серце, одному лише Богу пізнаване..." (41). Ці думки ми зустрінемо у різних працях Сковороди на протязі всієї його творчості і це дає нам підставу стверджувати, що з'єднання "внутрішньої" людини з серцем не є для Сковороди чимось випадковим, навпаки, це глибоко продумана система його філософських думок. Проблема серця в працях українського мисленника нероздільно пов'язана з Богопізнанням. Тому шлях пізнання свого серця - це шлях до осягнення трансцендентного- "Один труд у цих обох - пізнати себе і збагнути Бога, пізнати і збагнути точну людину" (42). І тому так важливо мати "чисте" серце, бо воно є Боже. "О серце чисте! Ти новій вік, вічна весна, благовидне небо, обітована земля, рай умний, радість, тиша, спокій Божий, суббота та великий день Великодня" (43). Серце у Сковороди - це точка, центр людської душі, яке не існує ніде в просторі, але водночас воно є скрізь, в усій людській істоті. "О серце, бездно всіх вод та небес ширша!.. Яка ти глибока! Все охоплюєш і складаєш, а тебе ніщо не вміщує" (44). На цьому тлі життя виявляється шляхом пошуку центру і коли ти його знаходиш, то відчуваєш свою цілісність. Не випадково, тема серця у Сковороди пов'язана з темою шляху (прямування від периферії до центру).

Творчість Сковороди зумовлена його своєрідним символіко-антитетичним стилем мислення, що неодноразово підкреслював Дмитро Чижевський (45). Отож, серце у Сковороди і є одним з таких символів, який являє собою не тільки центр людини, її корінь і суть, а й виступає першоджерелом знання. Враховуючи багатозначність символів, Сковорода вважав, що символічний образ є планом, який викладає зміст цілої книги і тому символи не можна тлумачити в одному-єдиному значенні, отож символічне пізнання збагачує і доповнює неточності епістемологічної мови нашої когнитивної свідомості.

Застосовуючи своєрідний символічно-філософський стиль мислення і зв'язавши серце з "внутрішньою" людиною Сковорода започатковував розвиток національної символіко-антропоцентричної "філософії серця" (46).

Далі ця "філософія" була розвинута у Кирило-Мефодієвському братстві, де найяскравіше втілення знайшла у творчості П.Куліша. Простежуючи суперечливість поглядів і життєвого шляху письменника, Д.Чижевський стверджує, що П.Куліш мав "фундамент" на якому трималася вся його "світоглядна конструкція". На думку вченого, цим "твердим фундаментом світогляду Куліша, або, точніше кажучи, усіх його світоглядів є його "філософія серця" (47). Далі Чижевський зазначає, що ідея "внутрішньої людини" (з якою П.Куліш познайомився ще в юності), мала у нього емоційне забарвлення. "Внутрішню людину" письменник розумів передусім як "людину почуття" або як чуттєву сторону людської істоти, як "серце" (48). Зasadничим принципом його світобачення був принцип подвійності людської натури. "Серце", яке нерозривно пов'язано з "внутрішньою" людиною й "зовнішнє" в ній -завше в конфлікті, в боротьбі між собою. Це боротьба "поверхні" і "глибини душевної". І в художніх творах, і в листах, і в наукових працях П.Куліш спирається на факт цього протиставлення. Письменник прагне розділити і виявити "внутрішнє" і "зовнішнє" не лише в людині, а й у світі, суспільстві, в історії. Всі антитези, що їх використовує Куліш (серце-голова, хутір-місто, жінка-чоловік, українська мова-чужа мова, майбутнє-минуле та інші) ґрунтуються на цьому основному принципі поділу.

Символ серця є найулюбленішим в поезії автора.

"Ой серденько закритесь, тихий раю, тихий раю... " (49)

"Глибокий колодязь, Тільки дно блищиться:

Твоя думка глибше у серці таїться" (50).

"так сяє серця глибина, що вірує не навмання." (51).

Як бачимо П.Куліш продовжує напрямок української символіко-антропоцентричної "філософії серця".

Іншим представником цієї національної філософії є Т.Шевченко. Головною рисою його життєвої поведінки і усій творчості взагалі виступає "безмежний" антропоцентризм та наголос на "серці" як осередку внутрішнього життя людини, її найглибших почувань. І сам Т.Шевченко, як поет, живе не стільки правдою ума чи консеквентністю мислення, скільки правдою серця та послідовністю емоцій. Серце у нього є живим образом, навіть, самостійною глибшою істотою в людині, котра має свої почуття:

"І серце жде чогось. Болить

Болить і плаче і не спить,

Мов не годована дитина

Лихої тяжкої години "(52).

В серце Т.Шевченко вміщує і всю неньку-Україну:

"Україно, Україно!

Серце моє, ненько!" (53)

Поет звертається до серця як до окремої істоти:

"Молися ж, серце, помолюсь

І я з тобою" (54).

Серце є також внутрішнім світом, який Т.Шевченко ототожнює з раєм:

"Якого ж ми раю

У Бога благаєм?

Рай у серце лізе..." (55).

Серце для Т.Шевченка є неодмінним способом мислити, самоусвідомлюватися, переживати, шукати правду, "співати" віршами.

"Книга буття українського народу" М.Костомарова, теж уся пройнята символіко-антропоцентричним змістом.

До представників національної "філософії серця", на мою думку, можна також зарахувати Лесю Українку, М.Коцюбинського, Б.-І.Антонича, П.Тичину, О.Довженка та інших.

В цьому контексті важливо зазначити, що на протязі розвитку української духовної історії "філософія серця" намагається гармонійно співіснувати з інтелектуально-розумовими рефлексіями, не вступаючи в гостре протистояння. Для української культури характерне звернення до розуму, заснованому на вірі - "духовному розуму".

Повертаючись до постатей, висунутих Чижевським як типових представників "філософії серця" на українському ґрунті, то не зовсім зрозуміло, чому він обмежується тільки М.Гоголем, П.Кулішем, Г.Сковородою та П.Юркевичем не згадуючи про багатьох інших діячів культури в творчості котрих "філософія серця" знайшла своє яскраве відображення. До того ж зарахування П.Юркевича до типових представників української "філософії серця" виявляється подекуди сумнівним, адже він мислить в християнсько-платонівській традиції і в трактуванні серця не виходить за Біблійні канони (тобто концепту "внутрішньої людини серця", що відбиває національну специфіку у нього немає). Взагалі, проблематика серця та розподіл буття на "внутрішнє" та "зовнішнє" не є загальнозначимою темою для П.Юркевича. Тоді як творчість, П.Куліша, Г.Сковороди, Т.Шевченка наскрізь просякнута концептом серця як "внутрішньої" людини, протиставленнями "внутрішнього" та "зовнішнього" та символіко-антропоцентричними настановами. Щоправда, П.Юркевич надає серцю онтологічного забарвлення, намагаючись витлумачити його як онтологічну передумову пізнання суцього. Але ми можемо говорити про "онтологічність" серця у П.Юркевича радше як про геніальне прозріння ніж як про методологічну систему (56). Це й не дивно, адже онтологічна проблематика не проросла ще за часів П.Юркевича до рівня теоретико-пізнавальних пріоритетів новітньої філософії.

Та, навіть, якщо застосування символу серця у цього мисленника має загальнохристиянський характер і не відбиває своєрідної української специфіки, важливо вже його звернення у своїй творчості до "концепту серця", що є ще одним свідченням його приналежності до української культурної традиції.

У творчому доробку М.Гоголя серце виступає і як емоційний образ і як християнський символ. Знайдемо думки і про внутрішнє життя серця (особливо багато їх у листах письменника) (57). Отож, "концепт серця" у М.Гоголя сполучає всі три розглянуті вище аспекти, що ще раз свідчить про певну умовність даного розподілу.

Дмитро Чижевський виокремленням "філософії серця" порушив ще одну важливу проблему - це проблема національного стилю мислення. На цьому тлі для нас є важливим звернення цілої плеяди українських мисленників, починаючи від Княжої доби і закінчуючи сучасністю, до "концепту серця". У контексті цієї проблематики можна знехтувати розподілом "серця" на різні аспекти. Проте аналіз висунутого Д.Чижевським положення про те, що "філософія серця" притаманна українській думці тягне за собою велике коло питань, які ще малодосліджені українською наукою. Це, наприклад, проблема співвідношення стиля мислення притаманного певній культурі та похідної від нього специфіки філософування або взаємовпливи декількох культурних традицій і реалізація цієї взаємодії у специфіці національної культури тощо. У своєму дослідженні я звернулася лише до декількох моментів цієї важливої проблеми решта ще потребує свого розгляду та осмислення.